

طهارت و شکوفایی قلب از منظر قرآن کریم

■ سید محمد رضا علاء‌الدین

❖ چکیده:

طهارت قلب و حیات آن و راهکارهای استمرار بخشی به این حیات و رشد و تعالی حیات طیبه آن و احیاء و شکوفایی آن از اضطراب، غم و ناراحتی قلب و چرکین شدن آن به گناه و قساوت یا بی آن و سپس مرگ قلب از جمله موضوعات راهبردی در اخلاق و تربیت دینی است که از منظر قرآن کریم مورد بررسی قرار گرفته و به منظر شما خوانندگان عزیز تقدیم گردیده است، کلید واژه: قلب، حالات قلب، عوامل حیات بخشی و ممات قلب

❖ قلب یا دل:

مقصود از قلب از نظر اهل معرفت عالی‌ترین مرتبه روح انسانی است آنچه در آیات و روایات آمده قلب یا دل را امری مجرد و مرتبه‌ای عالی از نفس و روح دانسته که مرکز دریافت الهامات و فهم عواطفی چون خوف، رجاء، عشق، محبت، غم و شادی و حیاء و... می‌باشد، واضح است که انسان مرکب از عنصر جسمانی و عنصر روحانی است به اعتبار دیگر نفس را به دو قوه عامله و عالمه تقسیم می‌کنند.

قوه عامله همان نیروی نفس است که در سراسر بدن پراکنده شده و کارها را انجام می‌دهد و قوه عالمه یا ادراک نفس بر ۵ قسم می‌باشد.

۱. قوه احساس: شامل حواس ظاهری می‌شود (لامسه، سامعه، باصره، ذائقه، شامه)

۲. قوه خیال: محل نگهداری محسوسات و بایگانی آنها می‌باشد.

۳. قوه تخیل: محل ترکیب محسوسات و ابداع صورت‌های جدید می‌باشد.

۴. قوه عقل: ادراک کلیات را بر عهده دارد و شامل عقل نظری و عملی می‌باشد.

۵. قوه قلب: ادراک امور الهامی و عواطف را عهده‌دار می‌باشد.

تمامی این پنج قوه جلوه‌های مختلف نفس‌اند و نفس یک حقیقت است که مشتمل بر همه‌ی این قواست لذا قلب هم مرتبه‌ای از نفس است. البته قلب از مهم‌ترین شئون وجودی روح و کانون همه اکتسابات و اعمال نیک و بد انسان است به همین خاطر به نفس و روح، قلب هم گفته می‌شود. در جایگاه و اهمیت قلب همین بس که (عرش الرحمن) است و جایگاه معرفت الهی. حضرت امام خمینی (ره) در کتاب شریف (آداب الصلاة) مقامات اهل سلوک را چهار مقام برشمرده‌اند. سلوک علمی، حصول ایمان به حقایق علمی، مقام اطمینان و مقام مشاهده. بر این اساس در اصلی‌ترین مرحله

معرفت، تنها ابزاری که به کار می‌آید و با آن می‌توان در عالم معنا و ملکوت عالم سیر کرد و به حقایق علوی دست یافت قلب است و لذا قلب را مایه‌ی شرف و فضیلت انسان و سبب برتری او بر مخلوقات دیگر دانسته‌اند.^۲

«قلب در قرآن کریم و روایات:

- در قرآن کریم قلب بر پنج وجه آمده است:
۱. آیاتی که به صفات روحی قلب اشاره دارد. مانند غلظت^۱، خضوع^۲، قساوت^۳، اطمینان^۴
 ۲. آیاتی که به حالات قلب اشاره دارد. مانند رعب^۵، وجل^۶ و ...
 ۳. آیاتی که به افعال قلب اشاره دارد مانند اثم^۷، کسب^۸
 ۴. آیاتی که به ویژگی‌ها، شناختی قلب اشاره دارد. مانند ریب^۹، تفقه^{۱۰}، تعقل^{۱۱} و ...
 ۵. آیاتی که به خصیصه‌های قلب اشاره دارد. مانند طبع^{۱۲}، آکنه^{۱۳}، رین^{۱۴}

قلب یا دل که در قرآن از آن بسیار یاد شده است دارای حالات و ویژگی‌هایی است از جمله:

۱. طمانینه و اطمینان قلب (رعد، ۲۸ - فتح، ۴. فجر ۲۷ و ۲۸)
۲. طهارت قلب (احزاب، ۳۳ و ۵۳ - مائده ۴۱، توبه ۱۰۸)
۳. انشراح قلب یا شرح صدر (انعام، ۱۲۵ - انشراح ۱)
۴. مهر خوردن قلب (غافر/ ۳۵ - یونس/ ۷۴ - روم/ ۵۹ - اعراف/ ۱۰۱ - نساء/ ۱۵۵)
۵. ختم قلب (جاثیه/ ۲۳، بقره ۷)
۶. کوردلی (کوری قلب) (حج/ ۴۶ - اسراء/ ۷۲)
۷. حجاب قلب (انعام/ ۲۵ - مطفین ۱۴ و ۱۵)
۸. زیغ قلب (آل عمران/ ۶ و ۷ - صف/ ۵)
۹. قساوت قلب (بقره/ ۱۰، انفال/ ۲۴ - حج/ ۵۳ - احزاب/ ۶۰)
۱۰. شفای قلب (یونس/ ۵۷)

امام باقر(ع) می‌فرماید: قلب چهار قسم است:

۱. قلبی که در آن نفاق و ایمان هر دو است، پس اگر هنگام مرگ صاحب آن دل با نفاق باشد هلاک شده و اگر با ایمان باشد در نجات است.
 ۲. قلبی که وارونه است و آن دل مشرک است.
 ۳. قلبی که چرکین و زنگ زده و بسته است و آن دل منافق است.
 ۴. قلبی که پاک است و آن قلب مؤمنین است که همانند چراغی فروزان است. اگر خداوند به او نعمت دهد سپاس‌گذار است و اگر بر او بلا فرستد صبر می‌نماید.
- پس همانطور که از فرمایش امام باقر(ع) فهمیده می‌شود که همه انسان‌ها دارای قلب هستند با این تفاوت که قلوب آنها با هم فرق دارند و برخی از انسان‌ها هستند که به واسطه برخی از اعمال قلبشان را زنگار و چرکی گرفته و برخی هم قساوت و سختی در قلبشان ایجاد شده تا آنجا که گفته می‌شود قلبشان مرده است.

«عوامل مرگ قلب از منظر قرآن و روایات:

عواملی که موجب مرگ قلب و یا سختی آن می‌شود طبق قرآن و روایات ائمه معصومین (علیهم‌السلام) عبارتند از:

۱. تکذیب آیات الهی: قرآن کریم یکی از عوامل مهم مرگ قلب و قساوت آن را تکذیب آیات الهی می‌داند که در سوره بقره می‌فرماید: پس سخت گشت دل‌های شما (یهود) بعد از این آیات الهی پس قلب‌های شما مانند سنگ است در سختی بلکه سخت‌تر از سنگ است در قساوت.^{۲۰}
۲. انجام گناه: گناه بزرگترین سبب مرگ و قساوت قلب است هر گناهی که از انسان سر می‌زند به تدریج باعث تیرگی قلب شده مگر آنکه زودتر توبه کند تا پاک و تمیز شود.
- امام علی(ع) می‌فرماید: قلب‌ها قساوت دار نشد مگر به سبب بسیاری گناهان^{۲۱} امام صادق(ع) می‌فرماید: پدرم همواره می‌فرمود: هیچ چیز چون گناه قلب را تباہ نکند قلب همچنان بر گناه اصرار ورزد تا اینکه بر آن غالب آید و آن را وارونه کند^{۲۲} امام باقر(ع) می‌فرماید هیچ بنده‌ای نیست جز آنکه در دلش نقطه سفیدی است و هرگاه گناهی کند در آن نقطه سیاهی پدیدار شود اگر توبه کند آن سیاهی برود و اگر دنبال گناه رود سیاهی بیافزاید تا آنجا که همه سفیدی دل را فروگیرد و چون این سفیدی از سیاهی گناهان پوشیده شود دیگر صاحب آن دل سیاه هرگز به خوبی و صلاح برنگردد.^{۲۳}
۳. آرزوهای دراز: آرزوهای دراز و خواهش‌های دنیوی و خواسته‌های نفسانی که برای رسیدن به آن خواسته‌ها نهایی پیدا نمی‌شود از دیگر عوامل مرگ قلب است حضرت علی(ع) فرمود: به واسطه دو چیز از شما می‌ترسم یکی هوای پرستی و دوم آرزوی دراز زیرا پیروی از هوای نفس شما را از حق باز می‌دارد و آرزوی دراز انسان را از آخرت به فراموشی می‌اندازد.^{۲۴}
۴. پر خوری: رسول خدا(ص) فرموده است: نمیراند دل‌ها را جزء زیاد خوردن و آشامیدن زیرا قلب‌ها می‌میرند همانند زراعتی که بیش از حد آبش دهند.^{۲۵}
- و علی(ع) می‌فرماید: بهره‌زید از پر خوری که آن سبب قساوت دل و کسل کننده در نماز و خراب کننده بدن است.^{۲۶}
۵. پر گوئی: پر گوئی و زیاد سخن گفتن اگر به حرام باشد مثل دروغ و غیبت و سخن چینی حتماً موجب قساوت قلب می‌شود چون گناه است و مراد از پر گوئی یعنی سخنانی که هیچ نفعی نداشته باشد و سخنان لغو باشد زیادی آن مکروه و موجب قساوت است.
- امام صادق(ع) فرمود: حضرت عیسی(ع) فرموده است: زیاد سخن نگوئید در غیر ذکر خداوند زیرا آنانکه پر گوئی می‌کنند در غیر ذکر خداوند دل‌هایشان قساوت دار است لکن خودشان نمی‌دانند.^{۲۷}
۶. پر خوابی: علی(ع) فرموده است: بسیار خوردن و خوابیدن قلب را فاسد و آن را می‌کشد.^{۲۸} و امام صادق(ع) فرموده است: زیاد خوابیدن قلب را از تفکر باز داشته و قسی می‌کند.^{۲۹}
۷. ثروت‌مندی زیاد: علی(ع) فرموده است: مال زیاد دین شخص را فاسد می‌کند و باعث قساوت قلب می‌شود.^{۳۰}
۸. غفلت: امام باقر(ع) (به جابر جعفی فرموده است: پرهیز کن از غفلت که در غفلت قساوت قلب است.^{۳۱}
- و غفلت یعنی ناآگاهی و در یاد خدا و آخرت نبودن و در روایتی رسول خدا می‌فرماید: پنج چیز قلب را قساوت می‌دهد: ۱. گوش دادن به لہو ۲. درب خانه سلطان رفتن ۳. دوستی خواب ۴. دوستی راحتی

(راحت طلبی) دوستی خوردن و در حدیث دیگر رسول خدا(ص) فرموده‌اند: پنج چیز دلها را می‌میراند:
 ۱. گناه بالای گناه ۲. مجادله با احمق (نابخرد) ۳. هم صحبت و مجالست بیش از حد با زنان ۴. نشستن با مردگان، گفتند یا رسول الله(ص) مردگان چه کسانی هستند؟ فرمود: هر بنده خوش گذران سرکش که او مرده است. ۳۳ در مدت زیادی تنها در خانه ماندن باعث قساوت قلب می‌شود. ۳۳
 قساوت قلب یکی از بیماری‌های روحی است که منشأ بسیاری از آلودگی‌ها و گناهان می‌شود و باید از آن پیشگیری کرد و اگر خدای ناکرده دچار آن شدیم آن را درمان نماییم.

✽ راهکارهای درمان قساوت قلب

مهم‌ترین راه‌های درمان قساوت قلب:

۱. ذکر خدا و یاد خدا است:

زیرا خود قرآن ذکر خدا را باعث آرامش قلب‌ها می‌داند، به‌طور مثال هوا برای ریه خوب است، اما آب خوب نیست، بلعکس آب برای معده خوب است اما هوا خوب نیست، نفس انسان مثل معده است، که طالب محبت دنیا است.

دنیا برای نفس مطلوب است اما قلب انسان مثل ریه است که به هوا نیاز دارد. محتاج ذکر الله است چطور اگر انسان برای چند لحظه‌ای هوا به ریه‌اش نرسد می‌میرد و اگر هوای ذکر خدا هم به قلب نرسد خواهد مرد از جمله ذکرهای مهم در جلای قلب که در بر طرف کردن قساوت خیلی مؤثر است ذکر استغفار (استغفرالله ربی و اتوب و الیه) ۲. ذکر لا اله الا الله ۳. و صلوات بر محمد و آل محمد^{۲۵} است.
 ۲. شوری از گناه:

زیرا قساوت دل مربوط به گناه است پس اول باید توبه کرد و هر روز با خدا عهد بست که گناه نکنیم و اگر مرتکب آن شده حتماً و فوراً توبه کرده و عزم بر ترک گناه داشته باشیم و در این مورد توصیه می‌شود حتماً مناجات تائبین از مناجات خمسہ عشر از امام سجاده(ع) که در مفاتیح آمده را غفلت نکنیم و به قرائت و تدبیر در آن بپردازیم.^{۲۶}
 ۳. یاد مرگ:

که باعث می‌شود دل انسان جلا پیدا کرده و غفلت را از بین می‌برد که علی(ع) می‌فرماید: رسول خدا (سفرارش می‌کرد به اصحابشان به این که یاد مرگ باشید زیرا یاد مرگ شکننده لذات نفسانی و مانع از میل‌های حیوانی است.^{۲۷}

۴. مطالعه کتابهای اخلاقی و احادیث ائمه هدی:

مطالعه این کتب و احادیث (تأثیر فوق‌العاده دارد و امام باقر(ع) فرموده است: ان حدیثنا یحیی القلوب یعنی احادیث ما قلب را زنده می‌کند).^{۲۸}

۶. مهربانی با مستمندان و ایتم:

روایت است شخصی به رسول خدا(ص) (از قساوت دلش شکایت کرد، رسول خدا(ص) فرمود: هرگاه بخواهی دلت نرم شود پس اطعام کن مسکین را و دست بر سر یتیم بکش.^{۲۹}

در پایان برای مطالعه بیشتر در مورد قلب و قساوت و درمان آن کتب ذیل پیشنهاد می‌گردد.

۱. قلب سلیم، نوشته شهید دستغیب ۲. حکمتها و اندرزها، شهید مرتضی مطهری ۳. پندها و اندزها، آیت ا... حائری

والسلام

۱. رضا رمضان‌گیلانی، گناه شناسی، مبحث قلب و دل.
۲. امام خمینی (ره) آداب الصلاة، مقامات اهل سلوک.
۳. آل عمران/ ۱۵۹.
۴. حدید/ ۱۶.
۵. بقره/ ۲۴.
۶. همان ۲۶۰.
۷. احزاب/ ۲۶.
۸. انفال/ ۲۱.
۹. بقره/ ۲۸۲.
۱۰. همان ۲۲۵.
۱۱. توبه/ ۱۱۰.
۱۲. اعراف/ ۱۷۹.
۱۳. حج/ ۳۶.
۱۴. نحل/ ۱۰۸.
۱۵. انعام/ ۲۵.
۱۶. مطفین/ ۱۴.
۱۷. بهاء الدین خرشاهی، دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی، ص ۱۷۷۲.
۱۸. محمدی ری شهری، گزیده میزان الحکمه، موضوع قلب ص ۶۵۳.
۱۹. اصول کافی، ج ۲، ص ۳۰۹.
۲۰. بقره/ ۲۲.
۲۱. علل الشرایع.
۲۲. اصول کافی، ج ۱، ص ۲۶۹.
۲۳. اصول کافی، کتاب ایمان و کفر باب الذنوب، حدیث ۲۰.
۲۴. نهج البلاغه، کلمات قصار.
۲۵. قلب سلیم، ص ۳۲۹.
۲۶. همان.
۲۷. وسائل الشیعه، باب ۱۲، ص ۹۰.
۲۸. قلب سلیم، ص ۳۳۲.
۲۹. همان.
۳۰. تحف العقول.
۳۱. قلب سلیم، ص ۳۳۳.
۳۲. همان.
۳۳. خصال شیخ صدوق ۱۰۶.
۳۴. شهید دستغیب، قلب سلیم، ص ۳۱۵.
۳۵. محمدی ری شهری، گزیده میزان الحکمه، مبحث قلب و دل، ص ۶۵۳.
۳۶. همان، صص ۶۵۵-۶۵۶.
۳۷. همان، صص ۶۵۶-۶۵۷.
۳۸. همان، صص ۶۵۷-۶۵۸.
۳۹. همان، صص ۶۵۷-۶۵۸.